

УДК 378.124:37013

І. Ю. Філіппова

ПСИХОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ЯК ВАЖЛИВИЙ СКЛАДНИК ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ ВИКЛАДАЧА

У статті обґрунтовано сутність психологічної культури, її складники, чинники формування, особливості становлення професіоналізму викладача.

Ключові слова: психологічна культура, професіоналізм, викладач.

Филиппова И. Ю. Психологическая культура как важная составляющая профессионализма преподавателя. В данной статье обоснованы сущность психологической культуры, ее составляющие, причины формирования, особенности становления профессионализма преподавателя.

Ключевые слова: психологическая культура, профессионализм, преподаватель.

Filippowa I. Ju. Psychology Culture as Important part of Lecturer Professionalism. In this paper the essence of psychological culture, its components, factors forming, especially the formation of teacher professionalism.

Key words: psychology culture, professionalism, teacher

Постановка наукової проблеми та її значення. Індивідуалізація освіти та особлива увага до особистісно орієнтованого підходу в навчанні підвищує роль власне особистості викладача. Його якості та моральний потенціал стають одним із важливих складників сучасного навчального процесу. Якщо метою навчального процесу в нашій державі є гармонійна, освічена людина, то саме викладач як особистість реалізує цю найважливішу функцію в процесі навчання: передавання знань, умінь, навичок студентам для створення в них найбільш повної картини світу і вдалого пристосування в майбутньому до швидкозмінних умов життя. Викладач не тільки передає знання, а й робить у цей процес особистий внесок: наводить аргументи та коментує факти, спілкується зі студентами, вислуховуючи їх та спрямовуючи логічний хід думки, тобто саме від викладача залежить атмосфера навчання та оточення, в якому студент здобуває знання. Більшість людей асоціює будь-яку університетську дисципліну з тією людиною, яка її викладає. Це іноді негативні враження, іноді – позитивні спогади. І пояснюється це взаєминами між викладачем і студентами, що складаються під час навчального процесу і мають психологічний характер. Якість цих психологічних взаємин визначається передусім рівнем психологічної підготовки викладача та його загальною культурою. Дослідження

психологічної культури як складової частини загальної культури є важливим орієнтиром сучасної освіти для підвищення якості педагогічного процесу на всіх рівнях.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. У сучасній психології феномен психологічної культури особистості, її аксіологічні аспекти детально вивчає В. В. Рибалка, пов'язуючи її з такими атрибутивними ознаками, як цінність особистості, її гідність та честь [8]. Поняття психологічної культури визначається найвищою цінністю особи – творенням самої себе як цінності. Психологічна культура як основний складник загальної культури особистості – це цілісна, імперативна (а не декларативна) її властивість, що ґрунтується на усвідомленні нею своєї цінності в суспільстві та у власній самооцінці, яка розвивається в процесі пізнання, засвоєння, зберігання, володіння, творення і використання нею психологічних знань, умінь, навичок, що мають пріоритетне значення в ієрархії всіх наявних культурних і природних, духовних і матеріальних цінностей [6]. Особистість як суб'єкт і об'єкт культури є основним чинником гуманістичного розвитку цивілізації та гарантом прогресу людства.

А. Б. Орлов стверджує, що справжня психологічна культура вчителя передбачає культуру його переконань, переживань, уявлень та впливів, що проявляються стосовно самого себе і учнів [6]. Таким чином психологічну культуру можна уявити як сукупність переконань, переживань, уявлень про самого себе й педагогічний вплив.

Л. С. Колмогорова визначає такі головні аспекти психологічної культури: гносеологічний, процесуально-діяльний та суб'єктно-особистісний [4]. Гносеологічний аспект охоплює норми, знання, цінності, символи, значення. Цінності співвідносяться з уявленням про ідеал та бажане. Засвоєння загальноприйнятих цінностей, їхнє пізнання й відбиття у свідомості людини є важливим складником залучення людини до культурного розвитку суспільства. Символи розуміють як культурний засіб поєднання зі світом за допомогою знаків, а їхнє значення з'ясовують через трактування. Загалом гносеологічний аспект розкриває психологічну культуру як культуру відзеркалення в людині того комплексу, який у своїй сукупності є досвідом усього людства. Від культури сприйняття цього досвіду залежить орієнтування людини у навколишньому світі. Наступним важливим аспектом є процесуально-діяльний, головний напрям якого – вирішення питання про зміст цієї активності, яка лежить в основі освоєння культури [4].

Звісно, будь-яке засвоєння охоплює всі потрібні характеристики діяльності, починаючи від мотивації діяльності через процеси та операції її здійснення до результатів і подальшого їх оцінювання. Освоєння культурного простору – це той процес, який можуть скеровувати педагоги, що вони й намагаються робити. Усі складники діяльності повинні мати певний рівень культури. Третім важливим аспектом, який розкриває сутність психологічної культури, є суб'єктно-особистісний, що складається з культури спілкування, мови й мовлення, поведінки, культури почуттів, культури мислення тощо [4]. Культура спілкування передбачає засвоєння певних умінь, без яких повноцінне та якісне спілкування неможливе. Це насамперед уміння взаємодіяти з іншою людиною за допомогою вербальних та невербальних засобів. Культура мови є надзвичайно актуальною сучасною проблемою, оскільки мова є досить динамічною категорією. Мова часто змінюється у процесі розвитку суспільства, глобалізація якого призводить до певної глобалізації в мовному просторі. Жодна сучасна мова не може оминати того впливу, який чинить на неї прогрес. Значною проблемою є культура мовлення – вербальна взаємодія зі співрозмовником. Викладач має не тільки формулювати й висловлювати власну думку (уміння вести монолог), а й сприймати думки співрозмовника (уміння вести діалог) та стежити за думками кількох співрозмовників одразу (уміння вести полілог). Культура поведінки загалом є нормативно-регулятивною категорією, хоча особистісні якості можуть бути тут визначальними. Дуже складним аспектом є культура почуттів особистості, оскільки надзвичайно важко звести в певні рамки те, що формується на несвідомому рівні та проявляється у вигляді емоцій. Емоційний стан людини може бути керованим, проте його саморегуляція властива далеко не кожній особі. Культура мислення є надзвичайно важливим аспектом особистісної культури педагога. Вона передбачає свідому організацію власного мислення й надзвичайну самоорганізацію людини загалом. Інакше кажучи, культура мислення є передумовою для формування особистісної культури. Ці головні аспекти є важливими компонентами психологічної культури особистості викладача.

Вітчизняні та зарубіжні вчені визначають такі складники психологічної культури: психологічна грамотність; психологічна компетентність; ціннісно-смысловий компонент; рефлексія; культуротворчий [4]. Є. А. Климов вважає «психологічну грамотність» мінімаль-

ним неодмінним рівнем психологічної культури [3], розуміючи під цим увесь комплекс психологічних знань, умінь та навичок, що напрацювала психологічна наука до сьогодні. Наступний рівень розвитку психологічної культури – психологічна компетентність. М. А. Холодна, визначаючи категорію «компетентність» як «особливий тип організації предметно-специфічних знань, що дозволяє приймати ефективні рішення у відповідній галузі діяльності», робить акцент на її ефективність. У сучасному глобалізованому світі мало знати, вміти й застосовувати, важливо застосовувати свої знання ефективно та результативно. Ціннісно-смысловий компонент охоплює сукупність особистісно-значущих і особистісно-ціннісних спрямувань (на минуле, сучасне чи майбутнє), ідеалів, переконань, поглядів, відносин, вірувань у галузі психології людини, його діяльності, взаємин з оточенням. Наступним складником психологічної культури є рефлексія як з'ясування цілей, процесу та результатів власної діяльності з освоєння психологічної культури, а також усвідомлення тих внутрішніх змін, які при цьому відбуваються. Важливим складником психологічної культури є культуротворення, оскільки особа не є тільки продуктом чи споживачем культури, а й сама активно її творить. Коли об'єктами психологічної творчості виступають образи, цілі, символи, поняття, дії, цінності й переконання, ставлення, творячи їх, особистість збагачує культуру і в глобальному сенсі, і власну. Гармонізуючим складником у структурі психологічної культури є особистісні якості викладача, такі як відповідальність, моральність, емпатійність, комунікабельність, стресостійкість. Адже якості особистості педагога будуть визначати і взаємини в педагогічному колективі, і стосунки викладача та студентів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Суттєвим аспектом у формуванні викладача як професіонала є розгляд чинників, які визначають його психологічну культуру на суспільному та особистісному рівнях. На суспільному рівні до них належать економічні, соціальні, етнічні, релігійні та інші, які формують певний базовий рівень психологічної культури як частини загальної культури. Особа як соціальний тип орієнтується на суспільні норми, цінності та надбудовує вже власну психологічну культуру – індивідуальну чи особистісну. Індивідуальний рівень культури особи визначають такі фактори як-от: базовий рівень психологічної культури суспільства, педагогічний вплив, вплив батьків, вплив

референтної групи чи однолітків, власна психологічна діяльність. Особливо важливою є власна психологічна діяльність, що дає змогу набути психологічного досвіду, важливого для формування та розвитку особистості. Хоча цей чинник найменш впливовий, а найважливішим є базовий рівень психологічної культури суспільства, оскільки він визначає всі інші чинники. Однаково впливають на цей процес педагоги та батьки. Чи не найважливішим вважають вплив колективу або однолітків, який є майже не контрольованим і може розглядатися як один із найголовніших, хоча і цей вплив визначається попередніми трьома чинниками [1]. Отож саме власний психологічний досвід та розвинуті особистісні якості педагога роблять його індивідуальністю.

Професіоналізм викладача – це не тільки рівень спеціалізації за обраним фахом, певний тип поведінки, властивий людині, яка займається тією чи іншою справою, а й комплекс характеристик, що притаманні професіоналові: зріла мотиваційна сфера, володіння спеціальними знаннями та вміннями, ефективність результату діяльності, здатність до творчості (креативність), відповідальність, свідоме ставлення до діяльності, наявність професійної етики.

Для зрілої мотиваційної сфери професіонала властиві гнучкість, різноманітність спонук, наявність у ній сенсів, цілей, мотивів, інтересів, що підтримує та зміцнює мотивацію в різних умовах і обставинах праці; якість і наявність неодмінних параметрів кожної зі спонук, наприклад дієвості, усвідомленості, стійкості; ієрархічність, супідрядність, виділення головних домінантних спонук, наприклад прагнення трудитися на благо інших конкретних людей; переважання конструктивної спрямованості мотиваційної сфери праці за відсутності деструктивної мотивації, що гальмує професійну діяльність; гнучкість, схильність до змін залежно від умов праці, соціальних відносин у суспільстві, логіки саморозвитку людини.

Мотивація до праці не вичерпує всієї мотивації особистості, тому що особистий простір ширший за професійний, а життя людини не зводиться лише до її професійної діяльності. Разом із тим саме професійна діяльність на благо інших дає справжній сенс для всього людського життя; людина не тільки реалізує в праці свої професійні мотиви, а й у той чи інший спосіб задовольняє свої непрофесійні мотиви та цілі – психічне самозбереження і саморозвиток, відпочинок і розваги, становище в суспільстві. Адаптуючись у професії, викладач як особистість оволодіває ціннісними орієнтаціями цієї професії,

усвідомлює мотиви та цілі, поступово відбувається зближення орієнтирів людини і професійної групи, входження в рольову структуру професійної групи. У разі дезадаптації важливо знайти домінуючий чинник її виникнення.

Якщо мотиваційна сфера формує в людини готовність до діяльності, підтримує інтерес до виконання професійних обов'язків, то операційна сфера реалізує виконавчу частину, тобто гарантує потрібний результат. Характер мотиваційної сфери праці розкриває те, заради чого людина діє, до чого вона готова, налаштована, чого прагне, а операційна сфера вказує на те, як діє людина (від простих дій до складних розумових і творчих актів) для реалізації своїх мотивів. Операційна сфера трудової діяльності – це ті засоби, які використовує людина (її трудові дії, прийоми професійного мислення) і ті ресурси, які вона вкладає (професійна свідомість, професійні здібності), щоб втілити свої мотиви.

Для реального виконання професійної діяльності викладач має володіти психологічними якостями, неодмінними для цієї професії. Професійно важливі якості – це якості людини, що впливають на ефективність за основними характеристиками (продуктивністю, надійністю). Ці якості є передумовою професійної діяльності, хоча, з іншого боку, вони самі удосконалюються, шліфуються у процесі діяльності, будучи її новоутвореннями. Як професійно важливі якості можуть виступати психічні процеси (мислення, сенсорні, мовні, мнемічні), психічні стани, а також мотиви, ставлення (до праці, до інших людей) [5, 120]. Варто зауважити, що роль професійно важливих ознак різна в міру переходу від рівня непридатності (непрофесіоналізму) до професії з рівнем майстерності в цій професії (суперпрофесіоналізм, післяпрофесіоналізм); значущість ряду ознак зростає до певного рівня, починаючи з якого ця ознака виявляється байдужою стосовно профпридатної.

Професійно важливими ознаками є також професійні здібності, професійна свідомість, професійне мислення викладача. Важливим психологічним ресурсом, який вкладає людина в процес праці, є її професійні здібності – індивідуально-психологічні властивості особистості, що вирізняють людину від інших людей, відповідають вимогам цієї професійної діяльності і є умовою її успішного виконання. Професійні здібності не зводяться до конкретних знань, умінь, навичок, прийомів. Вони формуються в людини на основі анатомо-

фізіологічних особливостей, задатків, але в більшості професій не визначаються ними.

Різні автори розглядають здібності за особливостями діяльності – як властивість, що впливає на ефективність діяльності (Б. М. Теплов) [7]; за психічними процесами (С. Л. Рубінштейн) і рівнем їхніх функціональних систем (В. Д. Шадриков), як додіяльнісні характеристики особистості (Т. І. Артем'єва) [9].

Успішна діяльність частіше забезпечена не як окрема здатність, а як своєрідне поєднання кількох, що характеризують цю особистість (Б. М. Теплов). Тому професійні здібності визначаються успішною професійною діяльністю і розвиваються в ній, але залежать і від зрілості особистості, системи її стосунків, психологічної культури. Здібності, діяльність у процесі життя людини постійно обмінюються місцями, виступаючи то причиною, то наслідком. Таким чином, професійні здібності є і умовою, і результатом професійної діяльності [7].

Важливим компонентом операційної сфери, фахово важливою якістю викладача є професійне мислення, що полягає у використанні розумових операцій як засобів реалізації професійної діяльності. Професійний тип (склад) мислення – це пріоритетне використання прийнятих саме в цій професійній сфері способів вирішення проблемних завдань, способів аналізу професійних ситуацій, прийняття професійних рішень. Професійне мислення охоплює: процес узагальненого й опосередкованого віддзеркалення людиною професійної реальності (предмет праці, завдання, умови і результати праці); способи отримання людиною нових знань про різні сторони праці та способи їхніх перетворень; прийоми постановки, формулювання і вирішення професійних завдань; етапи прийняття та реалізації рішень у професійній діяльності; прийоми визначення мети, вироблення нових стратегій у професійній діяльності.

Для характеристики операційної сфери важливе також професійне навчання – прагнення до подальшого професійного розвитку та самовдосконалення, готовність до оволодіння новими засобами праці, професійними знаннями й уміннями, активне пристосування до швидкозмінних умов професії.

Викладач стає професіоналом не відразу, він проходить на цьому шляху багато етапів. Більше того, у його професійному житті можливі повтори та повернення («відкати») на попередні рівні, а також зигзаги й кризи. Проте кожному педагогові важливо уявляти собі загалом той шлях професіонала, який у той чи інший спосіб він пройде у своєму

житті. На думку А. К. Маркової, доцільно виділяти рівні професіоналізму – від нижчого до вищого.

1. *Допрофесіоналізм*. На цьому рівні людина виконує певну роботу і види праці, не володіючи професійними якостями. Інакше кажучи, людина працює, але як новачок, дилетант, не оволодівши ще нормами і правилами професії, тим більше не досягаючи в праці високих і творчих результатів. Цей етап проходить зазвичай кожна людина у своїй трудовій діяльності, але деякі (пасивні, хворі) люди можуть затриматися тут на тривалий час.

2. *Професіоналізм*. Цей рівень охоплює значний період життя людей, що належать до активної частини населення. Тут людина послідовно оволодіває якостями професіонала. Вона засвоює норми і правила професії та виконує спочатку роботу за зразком, інструкцією, потім здобуває спеціальність, кваліфікацію і здійснює кваліфіковану працю. На професійному рівні людина перетворюється з діяча, фахівця в суб'єкта праці, у професіонала. Зрозуміло, що такі складні метаморфози в людині можуть тривати довго і поступово, по-різному у різних людей.

3. *Суперпрофесіоналізм* (вищий професіоналізм). Цей рівень характеризує розквіт професійної діяльності («акме»), її високі досягнення і творчі успіхи. Тут людина із суб'єкта праці та професіонала перетворюється на творця, новатора, суперпрофесіонала, фахівця високої кваліфікації. Головною особливістю цього рівня є «вихід людини за межі професії», тобто творче її збагачення своїм особистим внеском. Саме цей рівень професіоналізму окремої людини найістотніше впливає на суспільний прогрес.

4. *Непрофесіоналізм* (псевдопрофесіоналізм). Цей рівень не збігається з рівнем допрофесіоналізму, коли людина не має потрібних професійних знань та вмінь. На рівні псевдопрофесіоналізму людина зовні достатньо активно трудиться, але при цьому спостерігаються деформації в становленні її як професіонала: людина діє неефективно, результати її праці не відповідають нормам (допускає «брак») або здійснює зовні активну працю, маскуючи нею відсутність професіоналізму.

5. *Післяпрофесіоналізм*. Через цей рівень проходять усі, хто досяг пенсійного віку, і кожен переживає його з різним ступенем гідності. У такій ситуації людина може опинитися просто «професіоналом у минулому» (екс-професіоналом), а може стати бажаним консультантом,

порадником, наставником, експертом, який щедро (і водночас ненав'язливо) ділиться своїм професійним досвідом, досягненням та помилками, невдачами, щоб допомогти молодому поколінню уникнути цього. Цей рівень може дати можливість людині знайти нові грані професіоналізму, що полягають у допомозі та духовному збагаченні інших людей [5, 144].

Перехід від одних рівнів професіоналізму до інших і рух усередині рівнів проходить у більшості людей як послідовне оволодіння етапами.

Ефективність діяльності викладача оцінюється за рівнем засвоєння студентом переданих йому знань, умінь та навичок, тобто набутої компетентності у своїй галузі. Будучи професіоналом у своїй сфері, викладач сприяє формуванню певного професійного рівня у студентів навіть інших напрямів підготовки (наприклад, лекції з психології для фізиків чи політологів). Розширюючи кругозір майбутнього фахівця, викладач формує відповідальність за результати своєї праці та створює певну базу для майбутньої творчої діяльності. Професіоналізм викладача поєднує у собі: спеціальні знання, уміння та навички (як основу діяльності); компетентність (як здатність ефективно використовувати ЗВН); загальний рівень культури особистості (як позитивна умова передання та реалізації знань); творчі здібності (як здатність для подальшого власного розвитку та адаптації до швидко змінних умов праці).

Психологічна культура в загальній культурі та професіоналізмі викладача посідає одне з провідних місць. Якщо психологічна культура тільки частково впливає на спеціальні знання, уміння та навички фахівця, то всі інші риси професіонала пов'язані з нею безпосередньо [2]. Проте психологічна культура є важливим фактором становлення викладача як професіонала. Професійна етика в будь-якій сфері має спиратися на культуру спілкування та культуру поведінки, а ефективність діяльності викладача певного напрямку залежить від рівня його психологічної культури.

Зауважимо, що в кожного викладача різний рівень психологічної культури. Психологічна грамотність допомагає викладачеві орієнтуватися в тих складних ситуаціях, які трапляються під час навчального чи виховного процесу, але для ефективного та вдалого вирішення проблемних ситуацій він має бути психологічно компетентним. Утім найважливішим є вплив цінісно-сміслового компонента, оскільки він

віддзеркалює внутрішній світогляд людини, її переконання, і викладач через цей компонент часто неусвідомлено впливає на студентів. Рефлексивна здатність викладача сприятиме пробудженню та розвитку рефлексії у студентів, якщо вони розуміють і хоча б трохи поділяють погляди свого викладача. Рефлексивний викладач вміє розробити індивідуальні стратегії розвитку студента та цікаво організувати навчальний процес в умовах кредитно-модульної системи. Культуротворчість як невід'ємна частина психологічної культури викладача характеризує його як носія та творця різних форм та видів культури з усіма її недоліками і перевагами.

Підвищенню психологічної культури викладача, його власної соціально-психологічної активності сприятиме, на нашу думку, переосмислення гуманістичного сенсу наявних теорій і практик у психолого-педагогічній науці в контексті піднесення особистості викладача і студента в сучасному українському суспільстві.

Американський історик В. Мак-Ніл надав поняттю «піднесення» сенс парадигмальної категорії – визначальної в оцінці причин поступу цивілізації, культури, що постійно стикається з протидією з боку варварства і неоварварства у напрямку до «високого суспільства» [8; 19]. Український історик психології В. А. Роменець указував на феномен «піднесення особистості» в ситуаціях творчості, натхнення та естетичних переживань, на що звертає увагу В. В. Рибалка в посібнику «Аксіологічні основи психологічної культури особистості». В. В. Рибалка пропонує схему основних вимірів, проявів, чинників і наслідків соціально-психологічного піднесення або приниження та індивідуально-психологічного самопіднесення чи самоприниження особистості [8; 20]. На практиці ми переконалися, що долучення студентів університету в ході навчально-виховного процесу до акмеологічних ситуацій, міських, обласних та міжнародних семінарів і конференцій, міжкультурних практик, літніх шкіл, наукових та культурних проєктів, тренінгів, до підготовки наукових робіт мобілізує їх та розкриває творчий потенціал.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Складне явище психологічної культури ще не є повністю дослідженим і потребує подальшого прискіпливого вивчення. Головними складниками психологічної культури викладача є психологічна грамотність, психологічна компетентність та рефлексія, ціннісно-смысловий та культуротвор-

чий компоненти психологічної культури. Індивідуальна психологічна культура набувається завдяки власному психологічному досвіду, який залежить і від психологічної грамотності та «піднесення особистості», і від базового рівня психологічної культури суспільства.

Психологічна культура є невід'ємним складником професіоналізму викладача, визначаючи його загальну культуру. Викладач як зріла особистість має адекватно реагувати на впливи студентів та батьків, професорсько-викладацького колективу, вирішуючи складні проблемні ситуації, і як результат – отримувати цінний психологічний досвід. Висока психологічна культура викладача (через психологізацію освіти на всіх рівнях) буде сприяти і формуванню його професіоналізму, і високої психологічної культури студента. Це позитивно впливатиме на психологічну культуру колективу, реалізацію гуманістичної парадигми в освіті та рівень психологічної культури суспільства загалом.

Список використаної літератури

1. Гозман О. С. Воспитание: цели, средства, перспективы. Новое педагогическое мышление / О. С. Гозман. – М. : Педагогика, 1989. – 256 с.
2. Демина Л. Д. Психологическая культура как фактор становления профессионала [Электронный ресурс] / Л. Д. Демина, И. А. Ральникова, Н. А. Лужбина. – Режим доступа : <http://psy.tsu.ru/problems.psy.php>
3. Климов Е. А. Введение в психологию труда / Е. А. Климов. – М. : Прогресс, 1988. – 234 с.
4. Колмогорова Л. С. Становление психологической культуры личности как ориентир современного образования [Электронный ресурс]. / Л. С. Колмогорова. – Режим доступа : <http://bspu.ab.ru/journal/pedagog/pedagog3/at14h>
5. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : [б. и.], 1996. – 258 с.
6. Орлов А. Б. Психология личности и сущности человека: парадигмы, проекции, практики : пособие для студ. психол. ф-тов / А. Б. Орлов. – Киев : [б. и.], 1995. – 214 с.
7. Поваренков Ю. П. Психологическое содержание профессионального становления человека / Ю. П. Поваренков. – М. : Изд-во УРАО, 2002. – 160 с.
8. Рибалка В. В. Аксиологічні основи психологічної культури особистості / В. В. Рибалка. – Чернівці : Технодрук, 2009. – 228 с.
9. Шадриков В. Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности / В. Д. Шадриков. – М. : Наука, 1992. – 185 с.